

"ויכוח מים חיים" לרבי חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג – קוים לניתוח גוף החיבור*

אלי שטרן

ספר "ויכוח מים חיים" שכתב ר' חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג (רפ"ה?-שמ"ח 1525?-1588) [להלן: ר"ח], חבר נעוריו של הרמ"א ובר-הפלוגתא שלו¹, זכה לתשומת לב מרובה במחקר, וזאת בשל הקדמתו הארוכה והפולמוסית². גוף הספר הוא חיבור הגהות והשגות על ספר "תורת חטאת" של רבי משה איסרליש - הרמ"א, אך הקדמתו הארוכה מהווה כתב פולמוס רחב יריעה שאינו מתייחס לתכנים הלכתיים נקודתיים בספר "תורת חטאת" אלא מותח ביקורת חריפה על מגמתו הכללית של הספר, והוא כולל דברי התנגדות לספרו של הרמ"א מתוך נימוקים עקרוניים. לעומת העיסוק המחקרי הרב בהקדמת החיבור ובמשמעותה ההיסטורית³, נדמה שגוף החיבור עצמו טרם זכה לניתוח מפורט. מאחר ובהקדמתו מביע ר"ח התנגדות לעצם פרסומו של ספר תורת חטאת, עולה השאלה מה אופי ההגהות שבגוף החיבור, והאם יש בהן פירוט והדגמה של הטענות העקרוניות העולות בהקדמתו של ר"ח. בשורות הבאות אנתח מספר פנים בגוף החיבור של ר"ח, ואנסה לטעון שהרושם הכללי העולה מחיבורו של ר"ח הוא שמדובר בחיבור הגהות "רגיל" למדי, הנושא ונותן בדברי הרמ"א בענייניות ובכבוד. למעלה מכך, רובו של החיבור אינו עסוק ב"השגה" על דברי הרמ"א, אלא בפירוש ובהרחבה של דבריו. זאת ועוד, כשמביטים על הרוח הכללית הנושבת מן החיבור כמעט ואין זכר לטון החריף שבו נכתבה ההקדמה הפולמוסית שלו, וקרוב לוודאי שאילולא ההקדמה לא היינו עומדים על התנגדותו החריפה של ר"ח מן הספר גופו. לצורך המחקר עברתי על כל החיבור ומיפיתי את ההגהות שבו, כשאני מחלק אותן לפי תוכן ומגמתן. בהמשך אציג כמה מן הממצאים העיקריים, אך תחילה אציין את הרושם הכללי שעולה מן החיבור. להתרשמותי הנימה שבו מתונה ועניינית. ר"ח דן בדבריו של הרמ"א בכובד ראש, לעתים מסכים עמו ולעתים חלוק עליו, לעתים דן בדבריו ואף מביא ראיות לשיטתו, ולעתים מרחיב את הדברים למקרים שלא נדונו בדברי הרמ"א. כך או כך קשה למצוא בו את הנימה הפולמוסית המופיעה בהקדמת החיבור.

* נכתב במסגרת מכון עד הנה – המרכז לחקר המורשת התורנית בגליציה ובוקובינה, הפועל במכללת יעקב הרצוג באלון שבות. תודתי שלוחה לעמיתי המחקר במכון ולעומד בראשו ד"ר מעוז כהנא, על הערותיהם המחכימות.

¹ על ר' חיים פרידברג ראה: ח' טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים ג, ניו יורק תש"ח, עמ' 91-100; א' זימר, רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידברג, ירושלים תשמ"ז.

² את כתיבת הספר "ויכוח מים חיים" השלים ר"ח בשנת של"ה, כפי שכתב בסיומו (והיתה השלמתו היום יום ג' י"ב אדר של"ה לפ"ק); אם כי חזר והגיה אותו גם לאחר מכן (ראה להלן), אך הספר נדפס לראשונה באמשטרדם בשנת תע"ב. על ההדפסה המאוחרת ראה: יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 74, הערה 7.

³ ראה: טשרנוביץ, שם; זימר, שם; א' ריינר, עליית הקהילה הגדולה: על שורשי הקהילה היהודית העירונית בפולין בעת החדשה המוקדמת, גלעד כ (תשס"ו).

החיבור מחולק ל"סעיפים" הכוללים הגהות על הדינים בתורת חטאת. ההגהות אינן מוסבות באופן שיטתי על כל הדינים בתורת חטאת, אלא בצורה אקראית למדי⁴. על פניו, סך הסעיפים הוא 163 אך למעשה ספרתי קרוב למאתיים הגהות, שכן בחלק מן הסעיפים דן ר"ח בכמה פרטים בדברי הרמ"א, ולמעשה סעיף כזה מתחלק למספר "הגהות".

אביא כדוגמה את כלל ב, דין א. לצורך הדוגמה אעתיק כאן את הקטע בקיצור המשא ומתן, עם תוספת מספרים לסימון סך ההתייחסויות לדברי הרמ"א בתוך הסעיף:

"(1) כתב בשר שהודח ולא נמלח ושמוה בקדרה צריך שיהא ס' בתבשיל ואותה החתיכה אסורה כו'. ומיהו אינה אסורה רק מדרבנן ונ"מ לענין ספיקא שהוא לקולא וכ"כ הארוך והטעם הוא [...] (2) וכתב עוד דאף אותה החתיכה מותר בשעת הדחק [...] ולא ידענא מאי שעת הדחק [...] (3) וכתב עוד דאם היה תרנגולת כו', וכ' הארוך בשם המרדכי דאם נתן מרוטב שלא אותה תרנגולת [...] (4) וכתב עוד דה"ה אי ליכא בהו בני מעים [...] ויש לדחות [...]".

כפי שניתן לראות, לפנינו סעיף אחד עם ארבע התייחסויות לדברי הרמ"א. אם נתבונן בקטע זה נראה כי יש בו שתי פעמים שבהן מבאר ר"ח, או מרחיב, את דברי הרמ"א (מס' 1 ומס' 3) ושתי פעמים בהן חולק על דבריו (מס' 2 ומס' 4).

נביא דוגמה נוספת מכלל ג, דין א:

"(1) גבי בשר ששהה מע"ל במי שרוי' כתב דבהג"ה ש"ד מסתפק אי מהני ליה מליחה כו'. ר"ל דמסתפק אי שרי בצלי אפילו מלחו תחלה אבל אי שרי בבישול בזה לא מסתפק... (2) וכתב עוד וז"ל ואין לחוש רק למעט דם שעליו כו'. ומיהו אם שרו בו כבר גם בשר אחר אז צריך ס' אף כנגד דם של אותו הבשר ששרו בו כבר כ"כ הארוך. (3) וכתב עוד דאע"ג דכבוש כמבושל מ"מ אינו מבטל טעם החתיכה כמו בבישול כו'. ואין טעם בדבר זה [...] דאם הוא כמבושל ממש לענין שמבליע מפליט היה נראה דכ"ש שהוא כמבושל לענין שמבלבל הטעם דמ"ש. (4) וכתב עוד דבכבוש יש להקל באותה חתיכה הואיל ואף בבישול אין החתיכה אסורה רק משום מנהג בעלמא עכ"ל. וכבר כתבתי דאין דבריו נכונים בזה דמנהג אבותינו תורה היא ואין לזוז ממנו כ"ש הכא דכבר נתחזק אצלנו באיסור גמור:

גם בקטע זה יש לפנינו ארבע התייחסויות ל"דין" אחד, המחולקות לשתי פעמים בהן מרחיב ומבאר (מס' 1 ו-2)⁵ ושתי פעמים שבהן חולק (מס' 3 ו-4).

⁴ על כמה מסימני ספר "תורת חטאת" (לדוגמה סימנים לט-מ; ועוד) לא מופיעות כלל הגהות של ר"ח.

⁵ ואגב, ההתייחסות בשני המקומות היא על דברי הפוסקים המובאים בתורת חטאת ולא לדברי הת"ח עצמו. בהתייחסות הראשונה: הרחבה על דברי ההגהות שערי דורא שמובאים בת"ח, ובהתייחסות השנייה: הרחבה על דברי האיסור והיתר הארוך.

מניתוח ההגהות עולה כי ההתייחסויות של ר"ח לרמ"א מגוונות ולא עולות כולן בהגדרה הפשוטה של "השגות". אדרבה, פעמים רבות מסכים ר"ח עם רמ"א⁶ ומחזק את דבריו⁷, פעמים שמבאר את דבריו⁸, מדייק בהם⁹, מסביר את כוונתו¹⁰ או מדגיש את החידוש שבדבריו¹¹, לעתים מוסיף את טעם הדבר¹², מיישב סתירה לכאורה שנמצאת בדברי הרמ"א¹³, ולעתים אף מביא ראיה לדברי הרמ"א ממקום אחר בדבריו¹⁴. פעמים שמסביר ומשווה בין דברי רמ"א במקומות שונים בתורת חטאת¹⁵, ופעמים שמוסיף ומשלים את דברי הרמ"א בפרטי דינים שלא הוזכרו בדבריו¹⁶, או דן בדבריו באופנים שונים¹⁷, ואפילו מעיר על הסידור הטכני של החיבור¹⁸, ועוד.

אתן דוגמה אחת להרחבה של הדין, מתוך כלל עז, דין י:

כתב וז"ל לא הי' שותין מכוס אחד כשאכלו בשר וגבינה כו'. וג' שאכלו יחד וב' מהם אכלו בשר וא' גבינה או להיפך נראה דמזמנין יחד ואף על גב שזה שאכל בשר א"א לאכול עם זה שאכל גבינה מ"מ הואיל וזה שאכל גבינה יכול לאכול עם זה בשר מצטרפין מידי דהוי באחד מהן שאכל חלה או שא' מהם נזהר בפת של עכו"ם דמצטרפין כמו שכתב בא"ח בסי' קצ"ו ואפי' לדין דמחמירים גם בבשר אחר גבינה מ"מ הואיל ומדינא מותר לא פקע מהם הזימון כך נ"ל, ונוהגים העולם שאותו שאכל גבינה מברך בהמ"ז הואיל ומדינא הוא מותר לאכול עם חברו ולא יברך זה שאכל בשר הואיל ואינו יכול לאכול עם חברו; ואותו שאכל גבינה נראה דאינו אסור לשתות מכוסו של אוכל בשר רק כ"ז שלא הפסיק מלאכול גבינה משום שאז יש לחוש משום שיורא הבשר, אבל אם כבר פסק מלאכול גבינה אפי' לא בירך עדיין נראה דמותר לו לשתות מכוסו של אוכל בשר דלא יהיו שיורא המאכל

⁶ כמו לדוגמה כלל יא, ח: "ופשוט הוא, הואיל...". או כלל עז, י: "כמ"ש הרב כן נ"ל...".
⁷ כגון כלל סה, י: "כתב דאם לא נתפטמה כל ימי' רק באיסור אסורה כו'. והחוש מעיד ע"ז שהי'...". דוגמה נוספת: בכלל פז, יא כותב הרמ"א ש"האיסור והיתר הארוך" לא מסכים עם מה שכתב ("ודלא כאו"ה") אך ר"ח מבקש לטעון שהאו"ה דווקא יודה לדברי הרמ"א: "כתב: דלא כאו"ה... ול"נ דגם הארוך לא אמר רק... אבל פשיטא שאם... ודאי אף הארוך מודה כדברי הרב ז"ל דתולין".

⁸ כגון א, א: "כתב דבשר שלא הודח אחר המליחה ונתבשל אם יש ס' נגד הדם והמלח מותר, פי'רוש] הכל מותר אפי' הקדירה...". או כג, ז: "כאן שכח הרב מלבאר...".

⁹ כגון כלל ט, ד: "כתב וז"ל א"כ שמעתי דצלי לא צריכה מליחה כו'. צריך לתרץ דמאי קמ"ל בזה... ואפשר דר"ל..."; וראה גם כלל לה, ט, שם מחדש דין עפ"י דיוק בדברי הרמ"א.

¹⁰ כגון כלל כו, ב: "וצ"ל דמיירי... שהרי לעיל כתב...".

¹¹ כגון כלל א, ז: רבותא קמ"ל...".

¹² כגון כלל ב, א: "והטעם הוא..."; או כלל עב, ב (צ"ל ג): "אבל ודאי טרפה לא מהני י"ב חודש כו'. והטעם...".

¹³ כגון כלל ב, א: "ויש להקשות דלקמן... כתב הרב... ואפשר דר"ל...".

¹⁴ כגון כלל ו, ה: "ומההיא דחתיכה תפלה שנתערבה שהביא לעיל דין ה' ושם כתב להוכיח דבהודח אסור אפילו תוך זמן פליטתו דמש"ה נקט תפלה ר"ל...". או כלל לה, א: "וחילוק זה כתב הרב לקמן בכלל ס"א סוף דין ו' ע"ש".

¹⁵ כגון כלל נח, יב: "כתב אין לאסור רק הכלי שבא קילוח העירוני עליו כו'. ונראה דמטעם זה כתב לעיל...". או: כלל סה, ח: "כאן יש להוכיח הא דכתב לעיל...". או כלל פה, ג: "ומיהו לפי מה דכ' לעיל בשם הזוהר דאין להקל כלל בעוף לענין אכילת הגבינה ובשר א"כ ה"ה לענין איסור הנאה", ועוד.

¹⁶ כגון כלל כב, ד; או כלל כג, ג, ועוד.

¹⁷ כגון בכלל פז, יא, שם דן במחלוקת בין האו"ה לרמ"א וכותב: "ול"נ להכריע ביניהם...".

¹⁸ כלל יא, ד: "קשה קצת דהא כבר כתב דין זה... ולמה חזר וכתבו...".

חמורים מן הבשר עצמו שמותר לאכול אחר הגבינה מדינא, ואף על גב דאנן מחמירין בבשר עצמו אין ראוי להחמיר בכוס דאינו אלא משום הרחקה כמ"ש הרב, כן נ"ל. כפי שניתן לראות, קטע ארוך זה אינו השגה או דיון בדברי הרמ"א, אלא הרחבה והוספה של פרטים הלכתיים בדיני זימון של שלושה אנשים שאוכלים יחד, כשאחד מהם אוכל גבינה ושנים מהם אוכלים בשר, והרחבה נוספת בעניין שתיה של האוכל גבינה מכוסו של האוכל בשר.

לפני שעברתי על החיבור הצבתי לי שאלת מחקר: מה היחס המספרי בין המקומות בהם חולק ר"ח על הרמ"א ובין המקומות בהם דן בדבריו, מרחיב או מבאר. חילקתי כל הגהה למספר ההתייחסויות הנפרדות שבה, כך עומדות ה"הגהות" על כמאתיים במספר. את ההגהות האלה חילקתי, לצורך העניין כאן, לשלוש קטגוריות מובחנות¹⁹:

1. מקומות בהם חולק ר"ח על הרמ"א²⁰.
2. מקומות בהם מבאר ר"ח את דבריו או מרחיב את הדיון.
3. מקומות בהם מציין ר"ח את מנהג מקומו - מנהג אשכנז לעומת מנהג פולין (שאותו מייצג כידוע הרמ"א ב"תורת חטאת").

החלוקה העלתה את הממצאים הבאים:

1. הגהות שיש בהן מחלוקת על דברי הרמ"א עומדות על כ-70.
2. הגהות שיש בהן ביאור, הרחבה או דיון כללי - למעלה ממאה.
3. הגהות שיש בהן דיון או מחלוקת בשל מנהג המקום - 25.

מתברר אם כן כי חלק גדול מן החיבור, ולמעשה למעלה ממחציתו, אינו עסוק כלל בהשגה ובמחלוקת אלא בדיון ובהרחבה על דברי הרמ"א. נתונים אלה מחזקים את הרושם שלגוף החיבור של ר"ח, כשהוא עומד במנותק מן ההקדמה, יש אופי של חיבור הגהות "רגיל" במתכונת חיבורי ההגהות האשכנזיים.

¹⁹ למעשה קטגוריות אלה מתחלקות לתת-קטגוריות (כגון מחלוקת הלכתית נקודתית לעומת מחלוקת אידיאולוגית עקרונית, מחלוקת על דרכי הפסיקה, וכן הלאה), אך לצורך שאלת המחקר כאן די לנו בשלוש הקטגוריות הנ"ל.

²⁰ יש לציין כי למעשה חלק מן ההשגות שכותב ר"ח אינן מתייחסות ישירות לדברי הרמ"א, אלא לשיטות פוסקים המובאות בדבריו. לדוגמה, כלל לה, דין יב: "כתב בשם הרשב"א דבשמים שנתנו העכו"ם ביין שלהם אסור להבדיל עליהם משום הקריבהו נא לפחתך כו'. ק"ק דלשון זה לא שייך רק בדבר מאוס כמו עכבר שנפל לשמן דכתב לעיל בכלל כ"ב דין י' שאין להדליקו בבית הכנסת משום הקריבהו נא לפחתך אבל כאן אינו משום מיאוס רק שאינו ראוי לעשות מצות הבדלה על בשמים של י"נ משום זה אלי ואנוהו או משום דהוי מצוה הבאה בעברה". ניתן לשים לב שהשגת ר"ח ("קשה קצת...") מופנית אל דברי הרשב"א המובאים בתורת חטאת, ולא לדברי הרמ"א.

[עבודה נוספת נדרשת כאן, והיא בדיקה ומיפוי של ההגהות שבהן חולק ר"ח על רמ"א, בכדי למצוא כמה מתוכן נובעות מן העקרונות האידיאולוגיים שאותן הציב בהקדמתו ובכמה מהן חולק עליו מסיבה הלכתית-נקודתית ולא מסיבות עקרוניות מטא-הלכתיות²¹].

לסיום, נראה כי יש לשוב ולקרוא כיצד מתאר ר"ח עצמו את התפקיד שנטל על עצמו בחיבורו: "וראיתי לקרות שם האגרת הזו מים חיים כי זאת תורת חטאת להיות עץ ארז ואזוב יחד באגודה אחת וליתן עליו מים חיים, והנה הארז בלבנון הוא הרב המחבר ז"ל ואני השפל הוא האזוב שבקיר ובצירופם יחד נעשה תורת חטאת כחקת התורה וכמשפטה" (הקדמה, אות ג)

מדבריו עולה כי ראה את חיבורו כעין השלמה ותיקון לחיבור "תורת חטאת" ולא כנסיון לבטל את דבריו לגמרי²².

רוח דומה עולה גם מדברי הסיום של החיבור:

"זהו מהו שראיתי לכתוב ולבאר על ספר תורת חטאת. ואם יזכני יוצרי אזכור עוד כמה דינים ששכח הרב ולא הזכירה כלל. גם אכתוב שאר כל הדינים מאיסורי מאכלות שלא הזכיר בשערי דורא - שכולם בכלל איסור והיתר כמ"ש בדברי הקדמתי - וכעת לא נתנני הזמן להפיק רצוני להיות כעת אני נודד ממקומי ממנוחתי מפני בלהות הזמן עד כי ירחיב ה' גבולי...".

גם בקטע זה מתאר ר"ח את מגמתו "לכתוב ולבאר על ספר תורת חטאת", וכן להרחיב ולהוסיף דינים על חיבורו של הרמ"א.

חיים טשרנוביץ (רב צעיר) כותב בדבריו על הרמ"א²³:

"ההנחה המקובלת שהרמ"א הוא רק 'בר פלוגתא' של המחבר אינה מדויקת להמסתכל בפנים ההגהות שלו ובערכן ההיקפי. בודאי יש בהן הרבה חילוקי דעות וחילופי מנהגים, מלואים והוספות-דינים מרובות, אבל כמה וכמה מן ההגהות שהוסיף הרמ"א, אפשר השליש מהן ויותר, יש להן ערך של פירושים והסברים לדברי המחבר מאשר חלוקי דעות והשגות. יש בהן כמה נתינות טעמים לדיני המחבר, כמה הערות והארות לפסקי הדינים,

²¹ כדוגמה אציין כאן את דברי ר"ח בכלל ט, דין ג: "נראה שהרב הפריז על המדה יותר מדאי דלפחות היה לו להתיר במקום פסידא או צורך גדול כפי שיטתו בהרבה מקומות". פורמלית יש כאן השגה על דברי הרמ"א, אך למעשה ר"ח טוען כאן שלשיטתו של הרמ"א היה צריך להקל יותר! עוד יש לציין כאן את העובדה שר"ח מיקל במספר מקומות יותר מהרמ"א, וזאת בניגוד לרושם הרגיל של ר"ח כמחמיר, השווה להלן הערה 24.

²² בהקשר זה יש להזכיר כי שם החיבור היה במקור "מים חיים", כפי שכותב ר"ח בהקדמתו, ומשמעות השם הזה היא של תיקון והשלמת ספרו של הרמ"א. תוספת המילה "ויכוח" בכותב החיבור ניתנה רק לאחר מכן, על ידי המדפיס הראשון.
²³ תולדות הפוסקים ג, עמ' 48.

הוספות וביאורים נחוצים ללומדים בינונים שלא עיינו במקורות ומכל שכן למתחילין, עד שרובן יש להן אופי של פירוש מובהק ככל יתר הפירושים של השו"ע שבאו אחריו...".

נשאלת השאלה האם ניתן לומר דברים דומים גם על ר"ח וספרו²⁴. אמנם, הקדמתו חריפה ומלאה בדברי התנגדות נחרצים המופנים אל חיבורו של הרמ"א; ובכל זאת, כאשר באים לדון על מגמת החיבור עצמה, נדמה שהדברים נעשים במסגרת "מלחמתה של תורה", גם אם לעתים בחריפות (בבחינת "את והב בסופה"), אך מבלי ניסיון לבטל ולשלול לגמרי את דברי הרמ"א אלא אדרבה, לשכלל את חיבורו ולהוסיף את הגהותיו, כמיטב המסורת של ההגהות האשכנזיות.

ישנה אפשרות נוספת: יתכן כי בעצם מעשה ההגהה על חיבורו של הרמ"א "מנטרל" ר"ח את מגמתו של החיבור ובכך "מכשיר" אותו. כידוע, אחת הביקורות שלו על הרמ"א²⁵ היא על הקודיפיקציה – דהיינו סיכום ו"סגירת" הפסיקה ההלכתית. בדבריו הוא מדגיש שלא על הרמ"א בלבד תלונתו אלא כבר על רבי יוסף קארו, ומתאר את המנהג האשכנזי הקדום להוסיף ולכתוב הגהות על הספרים ההלכתיים, כדוגמת ה"שערי דורא", ובכך להשאירם "פתוחים" לדיון ולפסיקה מחודשים²⁶. האם נכון יהיה לומר שזו בדיוק מגמת ההגהות של ר"ח: בכך שהוא ממשיך להגיה את ספר "תורת חטאת" הוא בעצם מוריד אותו מדרגת הקודקס הסגור, והופך אותו שוב לטקסט פתוח, ובכך "מתקן" ומכשיר אותו לבוא בקהל כספר אחד בין ספרים רבים. אם הדבר נכון, נמצא שאין טעם לבחון את הרטוריקה או את רמת החריפות שאותן נוקט ר"ח בהגהותיו, שכן בעצם מעשה ההגהה מוריד ר"ח את ספרו של הרמ"א מדרגתו כספר פסיקה כללי (ועל-אזורי) והופך אותו לספר כאחד הספרים. האם זו כוונתו במליצה שבה הוא מגדיר את תפקידו כלפי ספר "תורת חטאת": "ליתן עליו מים חיים"?

²⁴ מעניין לציין את תגובתו של רבי יוסף שאול נתנזון בספרו "תורת משה" (זולקווא תר"ט), שבא להצדיק את הרמ"א מהשגותיו של ר"ח. בכלל א, דין א, כשר"ח מוסיף משפט ביאור לדברי הרמ"א, תמה הרב נתנזון ואינו מבין מה מטרתו של ר"ח: "מה שכתב אמת, שכן הוא באר"ה... אבל הוא פשוט, ואי [ואיני יודע] מה קמ"ל...". בדומה לכך, הרב נתנזון יוצא מנקודת הנחה שדרכו של ר"ח להחמיר בכל מקרה, ועל כן תמה בכל פעם שר"ח מיקל, ורומז כי עושה זאת בכדי להשיג על הרמ"א בכל מחיר (לדוגמה, כלל ט, דין ג: "מ"ש הרב בזה שיש להקל הנה עזב דרכו שרוצה להחמיר בכל עוז..."; או כלל לח, דין ב: כלל לח, דין ב: "וברוב חפצו להשיג על הת"ח [התורת חטאת] במחל"ת הוא מקיל לפעמים נגד הת"ח ונגד דרכו שדעתו להחמיר תמיד"; או כלל סה, דין ד: "מ"ש הרב בזה להשיג הנה שנאה מקלקלת השורה שהרי דרכו בקודש להחמיר וכאן חפש צדדים להתיר..."; או כלל פז, דין ח: "תמה אני דשבקי' לחסידותי' שדרכו להחמיר בכל מקום..."; או שם, דין יא: "במחכת"ה כמה מתהפך בתחבולותיו להקל שלא כדרכו..."; ועוד).

²⁵ הקדמה, אות ד.

²⁶ כך כותב שם בין היתר: "גם השערים שכתב ר"י מדורא לא כתבם רק לתלמידיו כמו שכתב בתחילת דבריו, ומה שהיה מקצר בהם, אין הטעם כמו שכתב הרב ז"ל לפי שלא כתב רק הדברים שהיו מחודשים בעיניו או הדברים שהיו צריכין לבני דורו, שהרי מבואר נגלה שאינו כדבריו, רק הטעם שלא רצה לגלות רק טפח ולכסות טפחיים, ולהודיע כי לא על ספרו לבדו יחיה האדם, כי אף על כל מוצא פי שאר הספרים יחיה האדם ולכך ראו להוסיף תמיד הגהות על השערים ההוא, איש איש לפי שכלו יהולל, זה היה בכוונת בעל השערים וכוונת בעלי הגהותיו בלתי ספק".

לסיום, ברצוני להעיר אודות זווית נוספת שיש לתת עליה את הדעת. על פניו נראה כי לחיבור ישנם כמה תאריכי כתיבה. התאריך הרשמי של השלמת הספר המופיע בקולופון שבסופו הוא חודש אדר של"ה ("והיתה השלמתו היום יום ג' י"ב אדר של"ה לפ"ק"), אך נראה שר"ח חזר והגיה את הספר גם לאחר מכן, שכן בכלל ט, דין ו, כותב: "שוב מצאתי בת"ח שנדפס שנית שחזר הרב ז"ל והגיה...", כשכוונתו להדפסה השנייה של ספר תורת חטאת בשנת של"ז. הדעת נותנת שאת ההקדמה כתב בזמן אחר - לאחר כתיבת גוף החיבור, ואם כן יש לנו נקודת ציון זמן נוספת. יתכן אמנם שכתב את ההקדמה סמוך לכתיבת ההגהות, אך יתכן גם שההקדמה נכתבה במרחק זמן. אם כן, ניתן להבחין בין שני שלבים בכתיבת הספר: כתיבת גוף החיבור וכתיבת ההקדמה. ניתן לשער כי כתיבת ההגהות נעשתה תחילה ע"י ר"ח בדרך לימודו את ספר תורת חטאת, אולי אפילו בעת הלימוד עם תלמידיו. בשלב זה כותב ר"ח את הערותיו באופן אקראי למדי, לפי הדברים העולים אצלו בשעת הלימוד, לחיוב או לשלילה. השלב הבא הוא הניסוח השיטתי של ההתנגדות ל"תורת חטאת" בשעת כתיבת ההקדמה. לפיכך, אין הכרח לקשור את שני חלקי החיבור יחד, לנסות לערוך השוואה ביניהם, או להקשות מאופיו של האחד על חברו.